

ПРЕЗ ДАЛНИНИТЕ НА ЕПОХИ И СЪБИТИЯ

(Срещи и разговори с Дора Габе)

ЛЮБЕН ГЕОРГИЕВ

1

Още през 1953—1954 г., когато работех върху забравения и охулен писател Петко Ю. Тодоров, съм разпитвал Дора Габе и съм я моел при всяка наша среща да ми разказва за четворката от сп. „Мисъл“. Интересувах се и интимните ѝ връзки с Яворов, разбира се. Но тогава тя ревниво криеше фактите, не даваше да се надникне в писмата, тревожеше се, ако някъде проникнеше нещо. Не без основание може би. Да не забравяме, че времето беше сурово, господствуваше тоталното опростителство в областта на естетиката, вулгаризираше се теорията за класовата борба и се прилагаха елементарни схеми към писателите от наследството. Половината Яворов, половината Славейков бяха зачеркнати. Същата съдба постигна целият П. Ю. Тодоров и целият д-р К. Кръстев. „Мисъл“ бе обявена за крепост на реакцията и антиреализма. А имаше и друго. В периода на масовото обезличаване на творците самата творческа личност не беше на почит, защото се отделяше и стърчеше над другите. На самия интерес към нея се гледаше като на нещо нездравно и съмнително, като на неизживян индивидуализъм. Такива жанрове като есето, интервюто, мемоарът бяха низвергнати и не съществуваха, те се приписваха изцяло на жълтата преса с нейния булеварден интерес към интимностите, скабръзностите и скандалностите в литературните среди, измествачи главното и определящото — лютите класови битки между двете направления — реализма и антиреализма. Произведенията се разглеждаха откъснато от живота и личността на техните създатели, встрани от всякакъв психологизъм.

Грамади от преубеждения трябва да се преодолеят, за да се стигне до истината за стойността на противоречивите творци и творби. Битката се поведе в името на диалектиката, срещу плоскостислието на догматиците и умъртвяващите схеми на теоретичната схоластика. И в тази борба — наред с всичко останало — даде своя принос и мемоаристиката, гледана също така с недобро око от мрачните фанатици на позитивизма и клеймена най-често като субективистично познание, сиреч неверно, изкривено, произволно, частно и т. н.

Истинско събитие беше да се напише някой спомен за някого от миналото и в него да се разкажат конкретни случки и преживелици, вместо да се преповтарят втръснатите се клишета и строго определени епитети. Но животът се оказа по-мощен от приумиците и предразсъдъците, литературното развитие опровергава скудоумните теоретизации и след засилване на интереса към творческата личност и на нейното окръжение трябва задължително да се обърнем към ония, които бяха свидетели и участници в литературното брожение в близкото минало и знаеха толкова много любопитни подробности из тогавашния културен живот. Те не биваше да си отидат, без да ги разкажат, защото незаписаното слово е невъзстановимо.

Дора Габе бе неизчерпаем източник на сведения за грамаден период в развоя на българската литература — като се започне още от началото на века и се стигне до днес. За самия П. Ю. Тодоров тя ми разказа малко неща и не пожела да напише спомени за него, за сборника „П. П. Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си“ (1963), макар да се беше срещала много пъти с него. Каза, че е дала за другите двама, там е споменала и за третия. Не написа и за д-р К. Кръстев в същата поредица, макар многократно да я приканваха и въпреки че предаването на сборника се отлагаше дълго (до 1983 г.) Какво ѝ попречи и до сега не знам.

— Ама разберете: аз не мога да пиша спомени! — упорствуваше тя. — Никога не съм го правила и не знам как става.

И започваше да разказва крайно интересни случки — откъслечни, хаотични, фрагментарни.

— Но кого интересуват те? — питаше, сякаш се извиняваше.

За П. К. Яворов и Боян Пенев обаче моята упоритост се увенча с успех. Отначало плахо и неуверено, а по-нататък все по-свободно и разкрепостено Дора Габе започна да ми разказва къде и как се е запознала с тях, в какви взаимоотношения са се заплели, кои Яворови стихове се смятат за посветени на Мина, а те предлагат по време романа му със сестрата на П. Ю. Тодоров. Подкрепяше разказаното с извадки от личната си кореспонденция с Яворов, като първоначално не ми даваше целите писма, а ми цитираше през масата определени пасажки.

Много търпение трябваше да проявя, докато науча цялата истина за нейното участие в биографиите на двамата другари — как Екатерина Ненчева я завежда при Яворов в библиотеката, за да прегледа първите ѝ стихове, как посетят ги одрасква с червено, и след като авторката им безпомощно и стеснително не пожелава да се занимава повече с тях, той сяда и ги преобразява, как се разхождат до Павлово, как той ѝ пише трогателни писма, пълни с интимни излияния, а после ѝ посвещава и стихове. Цялата история на техните лични и литературни връзки съм разказал подробно в главата „...И аромат на рози, покъсани без жал“ в монографията „П. К. Яворов“ (1972). Всичко там е написано по сведения, получени от Дора Габе в многократни и продължителни разговори в София, Хисаря или Варна, както и в случайни срещи, изпращания по улиците, придружаване до Толбухин, обиколка из селата и т. н. Всичко, написано от мое име за Яворов и Дора Габе, го имам записано, разказано в първо лице от нея самата. И което е най-ценното, когато тя се предразположеше и пренесеше в тогавашната епоха — такава нагласа ѝ беше необходима, — тя изпаднаше в такава безпощадна откровеност към себе си, в каквато рядко една жена доверява сърдечните си и семейни тайни. Искреността ѝ не познаваше предели, не признаваше скуполопи. Затова на места спомените ѝ се превръщат в себепознание, в изповеди, в послание. Искаше да се знае: кого е обичала и как сама си е осуетила всичко поради младост и неопитност в своите 17 години. Понякога тя се вълнуваше, очите ѝ се овлажняваха и ми биваше трудно да записвам. Но нали се бяхме уговорили, че нещата ще бъдат показани такива, каквито са си били. А не такива, каквито сега ни се иска да биха били.

В книгата ми за Яворов (и още по-добре във второто издание, където са внесени някои уточнения) читателят ще намери подробно възпроизведена картината на тяхната лична връзка. Но в историята има още един участник — Боян Пенев — който там само бегло се мярка. А и на него сме посветили немалко часове в дълги беседи. За него тя беше написала спомените, включени в сборника „Ив. Д. Шишманов, д-р К. Кръстев и Б. Пенев в спомените на съвременниците си“ (1983), но те обхващат по-късен период, след 1913 г. Там липсва периодът от 1905 до 1912 г., който всъщност най-много ме интересува. Това е времето, когато се запознава с Боян Пенев и се омъжва за него след разрива с Яворов, заживява раздвоение, сама не пише нищо дълго след излизането на първата ѝ сбирка „Теменуги“ (1908), редактирана от Яворов, а издадена от Боян Пенев.

Като анализираше чувствата към съпруга си, Дора Габе намираше, че го е уважавала извънредно много, но дали го е обичала?

— След като изгубих Яворова, разбрах, че съм обичала само него — повтаряше тя. — И Боян съзнаваше, че обичам единия, а се омъжих за другия.

Чудно ли е тогава, че подобен брак ще се окаже само едно съжителство?

На 20. X. 1976 г. съм записал:

— Повече от десет години сме живели с Боян и аз никога не съм му се сърдила заради неговите любви. Боян чувствуваше защо не го ревнувам: защото винаги съм обичала Яворова. Но Боян за мене беше велик човек, не можете да си представите как се преобразяваше той, когато биваше влюбен. А то му се случваше често и преди да срещне Багряна — той всичко ми разказваше. Беше влюбчива натура. Не се криеше пред мен, а се разкриваше. Сядаше на рояла и с часове импровизираше. И как работеше тогава! По десет часа на ден е писал. Като седнеше зад рояла, молеше ме да го оставя насаме, да ида при приятелки. Аз хлопвах вратата и на пръсти се връщах, присядях и с часове можех да го слушам. Макар да бе самоук, свиреше великолепно. Той можеше да стане композитор — книгата му за Бетовен го издава. Беше болезнено музикален. Превръщаше чувствата си в звуци и по-лесно ги изживяваше. Когато ми говореше с възторг за някоя жена, не чуваше моите възражения. След два месеца идваше и ми казваше: „Ти си права. Аз съм я възвишавал и боготворил, а тя е била една леконравна жена.“ И пламваше другад.

— Не ви ли озадачаваше неговата загадъчност?

— Мъчех се да го разбера. Той беше убеден, че няма да живее повече от 45 години. Баща му, чичовците и майка му бяха страдали от захарна болест и не живееха дълго — просто родът им беше такъв. И той ми казваше: „Скоро ще умра, искам да си поживея, да взема от живота всичко, което ми се полага.“ Майка му беше болна от меланхолия и умря от меланхолия. Боян беше наследил от нея безпричинната си меланхолия. Тя го и погуби, защото той не казал в клиниката, че има захарна болест и не бива да му се прави операция. . .

— Мислил съм, че той е учил музика. . .

— Всички, които са го слушали, мислеха също така. Той просто се унасяше цял в музиката. В такива моменти нищо друго не съществуваше за него. Аз го разбирах, защото сама го бях изпитала — страст към живописата. Бях се влюбила в една картина на Лоренцо Лото и всеки ден ходех да гледам тази „Фигура в черно“, ако не отидех, поболявах се. . . В такъв момент той е срещнал Багряна, знаех, че ще изживее любовта си, не съм му пречила. . .

— Пазите ли негови писма?

— Пазя, много. Мога да Ви покажа какви писма ми е писал — такава поезия и дълбочина! Но сега няма да ги дам! Сега не!

— Защо?

— Защото не видяхте ли какво е напечатала Багряна от кореспонденцията си с Боян Пенев? Защо го е направила Лиза? Не мога да ѝ простя не че е имала любов с Боян Пенев, това си е тяхно право, но че сега изнася любовните писма, печата ги и дори дала факсимиле, сякаш аз ще ги оспоря. . .

— Но защо се сърдите на Багряна, а не на Блага Димитрова, която е включила всичко това в книгата си?

— Багряна ѝ ги е дала. Как няма да ги включи? . . . Аз не съм си изменила отношението към нея. Винаги съм ценяла високо поезията ѝ. Сега, след Благините книги за нея и след голямото огорчение, което изживях, прочетох отново стиховете ѝ — да видя как ще ми прозвучат, дали не съм била екзалтирана преди от тях. Не! Пак ги възприемам като голяма поезия, особено ония, породени от чувствата ѝ към Боян.

— А ако се върнем към Боян Пенев. . .

— . . . Другата му голяма любов беше Мария Каспрович. Чела съм дневника ѝ на полски (той е публикуван) и знаа колко е бил влюбен. И противно на утвържденията, че бил привърженик на запада, той я укорявал, че е напуснала Русия, родината

си и се е омъжила в Полша. „Никога няма да ти простя, че си скъсала с Русия“ — пише ѝ той. А Маруся се пожертвува заради голямото име на Ян Каспрович.

— Малко ми е необяснимо, че любовният роман на Боян Пенев с Мария Каспрович не Ви тревожи, а толкова присърце вземат едно писмо до Багряна. . .

— Не е едно. Но искате ли, ще продължим разговора си утре. Сега трябва да вземам лекарствата. Вчера пак паднах на стълбите, навехнах си рамото, едвам пристъпвам. След малко ще идва лекарката. . .

Сега може да се помисли, че е искала да ме изпрати и да прекъсне разговора, но не беше така. Както споменах, тогава ѝ гостувах често и се случваше една и съща тема да я разнищваме продължително, на пресекулки, с повторения и връщания и т. н. Така стана и сега. Ето следващият запис:

— Боян Пенев се увличаше, беше в характера му. Но любовта му с Маруся Каспрович е нещо възвишено. Ще Ви дам нейния дневник, да видите как тя самата я описва. Не публикува писма, за да не ме узви. Като чета дневника ѝ, виждам, че я е ръководело едно голямо чувство. Тя беше рускиня от Лвов, среща се на екскурзия в Италия с полския поет Ян Каспрович, 31 години по-голям от нея, отчаян, обезверен задето Пшибишевски, 8 години по-млад от него, му отмъкнал жената и му оставил две малки деца. Маруся свързва живота си с него. И му беше вярна, докато среща Бояна. Той я е укорявал в писма, че е напуснала родината си и оттук личи любовта му към Русия. Ще Ви покажа някой път техни писма — от Боян до мене (в които изказва впечатленията си от Маруся) и от нея до мене (тя пък ми изразява възторга си от него). Бях им станала нещо като арменски поп по едно време — да ми се изповядват. Но не изпитвах никаква ревност.

Сигурно много съм настоявала да видя тези писма, защото тя ме прекъсва:

— Не става дума само да се разчетат, а да се коментират. Трябва да се знае какво се съдържа в тях. Например имам една картичка от Полша и на нея Боян ми е написал само едно изречение: „Мила Дора, ти позна!“ Кой ще разбере какво се крие зад това? А се крие цяла история.

— Тайна ли е?

— Не е тайна, но не съм я разказвала на никого. Е добре. Ние бяхме много близки семейно. Отначало аз ходих в Полша и гостувах цял месец на Маруся и Ян Каспрович. После така се случи, че трябваше да замине Боян за там. Докато го приготвях и изпращах, му разказвах колко добре са ме посрещнали и все му повтарях, колко красива е Маруся и колко много ще му хареса. На перона на гарата му казвам: „Ти ще видиш, че между вас непременно нещо ще се случи!“ „Защо, имам ли нещо да му връщам?“ — запита ме той. „Не, но познавам и двама ви с Маруся, между вас непременно нещо ще стане!“ Той замина и в първото писмо, което получавам: „Мила Дора, ти позна.“ Познах, разбира се. Но какво ще разбере читателят без моите обяснения? Така е и другаде.

Използувах създаденото весело настроение и запитах Дора Габе дали е вярна друга една история за Боян Пенев, която съм чувал да се разказва. Живеели на паметника „Левски“ в къща (на мястото на сегашното кино „Сердика“). Пристигнала някаква студентка, искала да види господин професора. Влязла при него в кабинета му. Дора Габе накарала прислужницата да свари кафе и да им го отнесе. След миг чува тропот, паднали и строшени чаши, олелия. Идва в кухнята момичето разплакано, хълца, на пресекулки обяснява: „Тази мръсница. . . повалила на пода г-н професора. . . „Нищо-нищо“ — успокоява я домакинята. „Ами сега какво ще стане?“ „Нищо, нищо няма да стане.“ „Аз къде ще ида?“ „Ама защо ще ходиш? Никъде няма да ходиш. . .“ — и така нататък, утешения. . .

— Разнасят се много такива истории — каза неопределено моята събеседница, без да потвърди или отрече.

Можех само да вметна, че те не дегероизират никого, щом се разказват с добро сърце.

През 1972 г. излезе моята „романизирана монография“ за П. К. Яворов. Както споменах, там бях отделил една самостоятелна глава за Дора Габе — преди Мина и Лора. Нарича се „... И аромат на рози, покъсани без жал.“ С този стих на поета съм се опитал да изразя техните лични взаимоотношения, за които съм разказал подробно.

И тогава се случи нещо непредвидено. Позвъни ми Дора Габе и с много сух глас ми съобщи:

— Любен Георгиев, как сте си позволили да пишете в книгата си такива работи за мене? Да знаете, че ще Ви отговора в „Литературен фронт“. Не само на Вас, но и на Пенчо Данчев. Вече се обадих в редакцията, ще напиша статия под заглавие: „Внимавайте, двестотиче, още съм жива!“ Този въпрос е много важен, той засяга не само вас двамата, но и всички, които не се съобразяват с нас, че сме тук, докато пишат своите мемоари.

— Но ние не сме писали мемоари? — опитах се плахо да възразя.

— Ах, Вие ме оспорвате? Може би ще напишете и отговор срещу моята статия?

— Може би.

— Моята статия ще се казва „Внимавайте: още съм жива!“ А Вашият отговор под какво заглавие ще бъде?

— „Нима?“

Пауза. И след малко:

— Ау! Че то по-лошо и от „Почакай, Дора Габе!“

Сега не зная защо така ѝ отговорих, но сигурно много ще съм се впечатлил, като си представих съвсем живо заглавието на статията ѝ в „Литературен фронт“, където охотно биха го отпечатали не само защото е от нея, но и защото е срещу мене. Въобразявам си, че съм я прославил на цял свят — за пръв път ѝ се отрежда такова лично място в съдбата на Яворов, а тя? Какво ли може да я е подразнило, та да я отпрати в лагера на враговете ми? Чета отново цялата глава — написана е не само обективно, но дори открито доброжелателно, със замълчаване на част от причините, за разрива, които не е изключено да са били в нея. Трябва при една преработка да се погледне на фактите и от срещуположен аспект. . . Това ще бъде отговорът ми — иначе кой ще пусне нещо срещу Дора Габе, и то с такова кощунствено заглавие „Нима?“ Та нали една невинна перифраза на нейната книга „Почакай, слънце!“ — „Почакай, Дора Габе!“ от Ваня Петкова, печатана във в. „Пулс“, предизвика недоволства и разправии, отговора „Почакай, Ваня Петкова“ и т. н.

След няколко дни Дора Габе ми позвъни и сложи край на всичките ми предположения. Отговорът на загадката беше съвсем прост, по български прост:

Имам да Ви съобщя нещо важно, но преди това трябва да Ви се извиня. Миналия път, като се обадих, не бях чела Вашата книга. Просто някой ми беше наговорил срещу Вас. После дълго отлагах, не исках да се огорчавам. Но днес седнах, прочетох написаното, разплаках се и си казвам: Че то какво лошо има? Всичко е точно, така, както си беше. Ама хайде сега, помогнете ми, да си спомня кой бе този, който ме наговори срещу Вас? Убийте ме, не мога да си спомня.

Вярвам ѝ, че забравя имена. Веднъж беше ми се оплакала, че получила 1400 лева хонорар, сложила ги оттатък в чекмеджето и на другия ден изчезнали. Идвали един-двама през това време, но не може да си спомни кои са били. Звъни ми е ме пита: не е ли споделяла с мен преди два-три дни кой я е посетил? И така, разпитва и други сега по телефона. . . Но без резултат.

Друг път ѝ изчезна златната гривния във Варна.

Беше вече прехвърлила осемдесетте, когато ѝ се приискало да се качи на една череша в двора на писателската почивна станция. Защо? Есенно време няма череша. Не, не да бере, а да си припомни какво чувствава човек, когато се откъсне от земята. Но стъпила на сух клон, който се счупил и паднала в лозето. Ударила се, натъртила

се, но нищо. Видяла земята отвисоко. После си търси гривията — няма я. Разорали лозето около злополучната череша — без резултат.

А като ѝ очертавам какви по-лоши последствия за нея би могла да има тази ѝ постъпка, тя безгрижно махва с ръка:

— Аз винаги падам много леко. Знам как се пада. Никога не съм си чупила кост.

Вярно е, че падаше постоянно. Веднъж минавам през площад „Патриарх Евтимий“ и гледам събрани хора около паметника. Какво е станало? Една възрастна жена паднала, суетят се да викат ли бърза помощ. Виждам, че е Дора Габе, която живее отсреща. Грабвам я на ръце, тя е много малка и лека и я понасям през булеварда. Вземам ключа, отключвам, слагам я да легне на канаето. Тя идва малко на себе си, казва ми как да повикам една нейна близка лекарка от кооперацията.

След един ден се обаждам по телефона да проверя как е със здравето. Тя ми се сопна:

— Ти как разбра, че съм паднала? Аз на никога не съм качвала, не вдигам телефонната слушалка, защото докато дойда до апарата и те вече прекъсват. Кой ти каза, че съм паднала?

— Кой ще ми каже, че нали аз Ви донесох на ръце вкъщи?

— Ти ли си бил? И къде ме намери? Колко ме носи? Трябва да сме били гледка! . . .

— За това не съм помислил.

— А за какво си мислехте, докато ме носехте?

— За съвсем практични неща: Какво ще Ви правя, ако не намеря ключа? Да викам ли „Бърза помощ“? Да се обадя ли в правителствената болница, след като виждам, че нямате нищо счупено.

И т. н.

Има хора, които изпитват неудобство, суеверен страх и т. н. и не обичат да разказват за болестите си. Дора Габе не беше сред тях. Тя не криеше нищо. Като дете различаваше заболяването си от игла до конец. Затова всички знаеха с подробности за поредното ѝ заболяване.

През 1978 г. тя ми се оплака, че е много зле с очите. За да я успокоя, ѝ дадох за пример Михаил Арнаудов, който с редовно вземане на витамини („А“, „Д“ и „Е“) беше си възстановил зрението, и след като прехвърли 90-те години, захвърли очилата — четеше и пишеше без тях. Дора Габе обаче ми каза, че при нея може да помогне само операция. Искеше да ходи във Виена, но се страхуваше да тръгне сама, без придружител. „Д-р Кръстев е водил слепия Яворов във Виена да му прегледат очите“ — помислих си аз, но не посмях да го кажа, а започнах да я уговарям да отиде във Варна при световноизвестния специалист д-р Константинов.

— И австрийските доктори, без да знаят, че съм българка, ме посъветваха да направя същото — каза ми тя.

Но въпреки взетите мерки, положението ѝ не се подобри. След две години тя вече не можеше да чете. Каза ми, че прогресивно ослепява. До такава степен не вижда, че вече не може да се движи сама по улиците. Сбъдна се с трагична неотменност онова, което тя бе предсказала още преди едно десетилетие с книгата си „Невидими очи“ (1970): тя възприемаше света с вътрешното си зрение и ние бяхме длъжни да се съобразяваме с това. Щом усетеше, че го забравяме, напомняше ни го отново.

— Нали казвам, че ми минават леко. Всичките ми болести и страдания да се съберат, пак не биха могли да ми изпатят греховете. . . Но много добре, че ми се обадохте, Любен Георгиев. Тъкмо си мислех за Вас и Вие ми позвънихте. Значи с мисълта си съм Ви призовавала да ме потърсите. Поканих Ви да ми дойдете на гости в 10.30 ч. заранта и прибавих „но за малко“, защото от лекарствата ми се вие глава. Вие в Русия ли бяхте?

Донесъл съм ѝ една книга подарък от Сергей Михалков, надписана така: „Дорочке от Сержика“. Те се познаваха добре. Една есен съветският писател пристигна у нас с готов замисъл за голям детски роман — „Заговор на непослушните.“ Как де-

пата в един град се събуждат един ден и виждат, че всички възрастни са изчезнали. Няма родители, които да те заставят да ядеш, няма милиционери по улиците, няма учители, които да те карат да учиш. Пълно детско самовластие. „Мили деца — пише всеки родител, — вие постоянно сте недоволни от нас. Ние решихме да ви напуснем. Живейте си сами, оправяйте се!“ (Майката все пак е добавила: „Млякото е в хладилника“). И нататък ще се разказва какво става и с малките непослушковици, и с техните не по-малко разтревожени родители, насъбрани на крайградската поляна. Докато се убедят сами, че не могат едни без други.

Смеехме се на сюжетните перипетии, още докато ни ги разказваше писателят. Дора Габе вземаше присърце всичко, даваше и свои предложения за детайли. Но особено смешно ни бе, че Сергей Михалков не си беше донесъл пишеша машинка, разчитайки да намери тук — нали имаме една азбука. Беше домъкнал във Варна машина от „Литературен фронт“, но за негова почуда буквите не съвпадат, т. е. те са си същите „а-бе-ве-о-пе-ре-се-те“, но разположени на други места. И той истински се измъчваше да търси всяка буква, пишеше с два пръста и тичаше на плажа да ни пита къде е тази буква „ф“ или „щ“, след като я е виждал в наш текст, а пък я няма в клавиатурата на машинката.

Така той свиваше и свиваше съдържанието на отделните глави, за да шрака по-малко. Когато се научи да налучва буквите, беше стигнал вече до края. Така романът се превърна в повест.

Дора Габе ѝ беше първата читателка. Двамата дълго си говореха, после тя взе екземпляр от ръкописа и още там, във Варна го преведе. Така повестта „Празник на непослушните“ от Сергей Михалков в превод на Дора Габе излезе на български преди още да се е появила на руски.

Обяснявам всичко това, за да се разбере автографът от две думи на съветския писател, който сам ѝ донесъл. И той се нуждае от коментар (както първото писмо на Боян Пенев от Полша).

Донесъл съм на Дора Габе и една статия от съветския поет и изследовател Лев Озеров (от в-к „Литературная Россия“), в която авторът казва, че се затруднява как да преведе на руски „Почакай, слънце“: дали „подожди“ (било банално), „повремени“ (звучало му литературно) или „помедли“. Дора Габе знаеше руски от баща си и каза:

— Не е прав, като се спира на „помедли“, то значи друго. „Помедли“ е „върви по-бавно“, „забави“. А при мене е: „Почакай, слънце, аз не съм готова за следващата нощ.“ Значи: да ме почака мене, аз съм в центъра, за мене е стихотворението, не за слънцето. Аз искам от слънцето (т. е. от живота!) да ме почака, за да го настигна. „Повремени“ звучи наистина литературно, така никой от народа няма да се изрази. . . Този въпрос за превода на стиха „Почакай, слънце“ възникна и в Перedelкин между Константин Федин и Дмитрий Благой, когато бях там. И виж, че още се занимават с тази ми книга, а аз къде бях, къде отидох! Ти как мислиш?

— Би могло да се помисли за „погоди“, но трикфилмите компрометираха тази дума, тя има вече хумористичен стилистичен оттенък.

— Кой?

— Серията „Ну, заяц — погоди!“

— Че какво общо има?

— Може да се направи пародия: „Ну, солнце — погоди!“ В смисъл: „Ще те настигна!“

— Не зная. Но следващите ми книги са по-хубави, а всички все с тази се занимават. Сега съм Ви надписала новата си сбирка „Гълбини“ („На Л. Г. с пожелание за голямо творчество!“). Тя е изляло за морето. Но само от нови стихотворения, написани за едно лято. Имам и други, стари стихове, посветени на морето, но нито едно от тях не се връзва с новите и не можа да влезе. Всяко едно от тях ми стихове е самостоятелно и същевременно е част от цялото.

Почти не е имало случай да отида у Дора Габе и тя да не ми заговори за своите московски приятели. В началото на 1978 г. ѝ донесох един екземпляр от книгата „Фьодор Гладков“ на Берта Брайнина, надписан от авторката. Нашата писателка

ми разказа, че когато е гостувала на Константин Федин в Перделкино, се виждала всеки ден с Берта Брайннина и Дмитрий Благой, тъй като тяхната вила е наблизо. Оттогава те си разменят честитки по празниците и книги.

Ходил съм и аз неведнъж във вилата им и съм чувал и от тях добри думи и възхищения от Дора Габе. Самата Берта Яковлевна написа за Дора Габе няколко страници в книгата си „На Стара планина“, посветена на България. А когато снимахме Дмитрий Благой за рубриката „Московски срещи“, той използва телевизионния екран, за да поздрави своята българска приятелка. Мислех чрез монтаж да включа Дора Габе в предаването, но тя ми отказа:

— Онзи ден ме показаха по телевизията. Аз вече не съм жена: няма бръчка по лицето ми, която да не е излязла!

3.

Вече казах, че Дора Габе беше жизнен човек, изпитваше като дете постоянно и вродено любопитство, искаше да знае къде какво с кого е станало. Като децата обичаше да се шегува, да слуша за направени номера, поднасяния, задявки, търсеше, ако може да се включи и тя в тях като участник, а не да бъде наблюдател. Ако срещне някой да носи интересна книга, връщаше се и тръгваше да я търси и тя. Ако група писатели отиваше на литературно четене някъде, присъединяваше се и тя.

Изобщо, можеше да остави впечатление, че про дължава да живее своето щастливо и безкрайно детство. От което всъщност никога не е излязала.

Децата обичат да се смеят и шегуват, но не и със себе си. Когато смехът ги захване, те се оскърбяват. Поначало чувството за хумор се култивира с годините и възпитанието. А способността да се шегуваш със себе си свободно и от чисто сърце, непресторено, не фалшиво, такава способност си изработват малциня. Дора Габе я притежаваше във висша степен. Тя сама създаваше весели истории около себе си и после с удоволствие ги разказваше всекому. Ще разкажа една такава житейска миниатюра.

Макар да живееше в центъра, след като навърши 80 години, тя взе, че си купи кола. Дали и колко ѝ беше необходима, е отделен въпрос. Но се яви необходимост от шофьор. А тя не знаеше какво да прави.

— Около мене постоянно витаят всякакви слухове — оплака ми се тя веднъж. — Видели ме под ръка с брат ми по „Царя“, той беше с военна униформа, напускала съм Боян Пенев, щяла съм да се женя за някакъв офицер. Не смея да се спра с някого на улицата.

Тогава работех в сп. „Пламък“ в една стая с Мария Грубешлиева. Обажда се Дора Габе веднъж и пита:

— Мери, два месеца ме нямаше в София, нещо ново да е станало?

— Не, Дора, нищо не е станало.

— А около мене нещо да се говори?

— Не, нищо.

— Как така? Нищо ли вече не се говори?

— Не. Какво да се говори?

— Не се ли говори все още, че съм щяла да се женя за един 50-годишен мъж?

— Не, Дора, вече не се говори това.

— А какво се говори? А какво се говори?

— Говори се. . . — замисля се Мария Грубешлиева, която беше голям дявол и измисляше мигновено какви ли не номера. — Говори се, че не бил петдесетгодишен.

— А колко? А колко?

— Говори се, че бил 40-годишен.

— А! Това да се чува! Това да се чува — приключва разговора Дора Габе, доволна и успокоена, че случката ще се разказва с нейната поанта.

Бях се убедил, че както волно и весело прекарваше дните си — безгрижна като дете, също така и пишеше — волно и весело, разкрепостено и като на шега, като в

някаква игра. Съзнавам риска на едно подобно твърдение, но говоря за самия характер на творческия процес у нея. Когато сме бивали във Варна или в Хисаря, съм бивал свидетел на не едно и не две създадени стихотворения. Тя се събуждаше рано и винаги с добро настроение, винаги радостно възбудена, че е жива, че ѝ предстои още един божи ден.

— Когато съм си въщи, като се събудя, така се радвам, че съм жива, че пропявам от възбуда, скачам, танцувам из апартамента. Тук не смея, ще разбудя съседите, за каква ще ме помислят.

Така, със свежа глава и приповдигнато настроение тя пише. Собствено отначало съчинява образ, стих, метафора, пък и цяло стихотворение още в леглото, със затворени очи. После го записва с молив и с нетърпение чака някой близък да се размърда из коридора, та да му го покаже. Но често нямаше търпение да ни изчака да станем, ами пускаше стиховете си под вратата на стаята ни. Така в Хисаря веднъж бях свидетел на създаването почти на цяла стихосбирка, а така наречените стихотворения „Разговори с морето“ в сбирката „Глъбини“ (1976) възникнаха след продължителни беседи около цикъла „Черноморие“ от книжката „Невидими очи“ (1970). Мога само да съжалявам, че след всеки наш разговор за полученото сутринта стихотворение, тя винаги си прибираше листчето. Ако бях ги запазвал, щяхме да имаме веществени доказателства за нейната работа над стиха, защото често тя още на другия ден преобразяваше стихотворението. Само ако ѝ кажех, че е лошо или неспасяемо, тя се отдръпваше от него, не го искаше и така то оставаше у мене.

Ето една такава стихотворна миниатюра. Извадил съм я под вратата на стаята си в Хисаря на 2. IV. 1970 г.:

Не са ме водили на разпит,
не са ме били за мълчание,
а всичко ме боли
и мисълта ми се е свряла
в затворнишка килия.
Къде останаха очите ми?
Нима не ще ми трябват вече никога,
щом като мойта мисъл
вижда и без тях?!

Елате ми на помощ,
хора!
Нали е всичко за човека,
нали така ни учи Ленин?

Но вие стреляте!
Стреляте във него,
души кораби!

О, нека, нека ме боли,
не искам помощта ви. . .

Публикувам този набросък не като завършено стихотворение, а като чернова, етюда като зарисовка, останала си без внимание от авторката. Като вариант на стихотворението „Мъка“, включено в „Невидими очи“. Ето в какъв окончателен вид изкрystalизира замисълът на поетесата:

МЪКА

Всичко ме боли!
Защо?
Не зная. . .
Мисълта ми се е свряла
като в затворнишка килия,

а не ме водиха на разпит
и не ме биха за мълчание. . .

Къде останаха очите ми?
Нима не ще ми трябват вече,
щом като мисълта ми
вижда и без тях?

О, мисъл моя,
птичко със опърлени криле,
не чакай помощ,
излитай по-бързо,
додето не са стреляли
и в теб
ония, дето стреляха
във Ленин!
И стрелят днес!
Не е за теб
килията на мойта мъка!

Сега пиша спомен, а не анализи, затова ще се въздържа от паралели между двата варианта — първия и последния. Всеки ред от тези стихове, както и „Невидими очи“ ми напомнят водени продължителни разговори, но понеже не съм ги записвал, не се наемам сега да ги възстановявам по памет.

Дора Габе ни най-малко не се сърдеше, когато ѝ правих бележка по конкретни думи и изрази. Бях разкритикувал пред нея следната строфа от „Тревога“:

А в мен едно-единствено сърце,
тревожно, разтревожено
от вестите:
че лебнеща вражда
днес броди по земята
и я полива със човешка кръв
наместо дъжд.

Тя нанесе някои леки поправки и куплетът доби друг вид:

А в мен едно сърце
тревожно,
разтревожено
от вестите:
че вражеска ръка
надвисна над земята
и я полива със човешка кръв
наместо дъжд!

Бях ѝ подчертал израза „тревожно разтревожено“, но тя се опита да ми доказва, че между двете думи има пауза (запетая), не вижда тавтология, но за да се подчертае още по-добре препинанието, могат да се разположат думите на отделни редове. Колкото се отнася до причината за тревогата в стихотворението „Тревога“, изказана абстрактно („лебнеща вражда днес броди по земята“), и след поправката тя не става по-конкретна и ясна. Леко е изменена и поантата на стихотворението. Там за полято цвет в саксията отначало се казваше:

Нека да усети,
че го ръси дъжд.

А после глаголет бе заменен:

нека да си мисли,
че го ръси дъжд!

Малко, уви! — са останалите у мене ръкописи от Дора Габе, иначе щях да разполагам с по-богата представа за работата ѝ над стиха. Сега си давам сметка, че съм можел да обявя за слаби повече нейни стихотворения, та да ми останат оригиналите им. Не посмях да я въвека в такава една игра, изгодна само за мене. Но Анастас Стоянов я беше въвлякъл в една игра, в която тя написа едно свое стихотворение, посветено на Октомврийската революция. Една сутрин тя отишла при него — както ми разказваше сама — и му се оплакала, че днес съчинила само три реда след заглавието „Октомври“: „От изгрева ти се родих (за втори път) и втори път живея.“ Нататък не върви. Тогава Анастас ѝ предлага в срок от два дни всеки един от тях по тия три реда да напише стихотворение и което е по-добре, то да се публикува. Тя се хваща и завършва своето. А той? Той естествено не е и започвал, макар да я излъгал, че се мъчил напразно, че нищо не излязло. . .

Тя не само не му се разсърди, ами се радваше искрено, че го е победила. Както пък не се разсърди на никого, когато тя самата беше победена при анонимния конкурс за стихотворение, написано за една нощ в Рилския манастир по време на празника на поезията през 1967 г. Там други взеха наградите и видях как тя поздрави победителите.

Трябва да кажа, че през цялото време на нашето познанство, продължило почти три десетилетия, Дора Габе никога не ми е намекнала, че мога или трябва да напиша за нея, за поезията ѝ. Историята с Яворов описах по собствена инициатива, отначало тя дори и не се досещаше, че ще бъде героиня в книгата ми. А за лириката ѝ не написах никога нищо.

А до сборника „Почакай, слънце“ (1967) тя съвсем не беше призната в съвременната поезия. Минаваше като авторка на книги за деца. „На другаря Любен Георгиев, дано обикне тая книга“ — надписа ми тя през 1971 г. поредното преиздание на детските ѝ разказчета „Някога“. Те бяха преведени на чешки от Витезслав Незвал и издадени още през 1938 г. в Прага. През 1965 г. ги беше превел на гръцки и издал Янис Рицос. Оформил ги като повест. Изказал ѝ възторга си и споменал, че поставя „Някога“ на един ред с „Малкият принц“ на А. Екзюпери.

Но и в този автограф на авторката не съзрях намек, че е време да напиша за нея. Възможно е в интереса ми към нейните стихове да е подозирала намерението ми да напиша за нея, допускам да го е очаквала, но не ми го е изразила нито веднъж.

Когато най-сетне написах за поезията ѝ, съзнах, че няма да ѝ доставя особена радост. Защото наред със синтетично утвърждаване на последните ѝ четири стихосбирки, изразих сериозни критични бележки по любовните цикли в тях.

Сега не е прието да се критикуват поети, издали по две-три сбирки, а почтената възраст представлява просто защитна броня, отвъд която можеш да проникнеш с отрицателна оценка само при голяма доза неделатност. Но тогава не бе така. Най-малко пък за Дора Габе можеше да се помисли такова нещо. Познавах я добре и виждах как се оскъряваше истински, когато усетеше, че я тупат по рамото снизходително само заради възрастта, че не смеят да ѝ направят нито една критична забележка по стиховете. Да не би да е дете? Или пък я вземат за вдетинена?

Когато излезе книгата ми „Съвременност и поезия“ (1979), надписах ѝ един екземпляр и ѝ го отнесох. Предупредих я, че няма да прочете за себе си само възторзи, има и критика.

— Къде? За какво? — заинтересува се тя.

— За Вашите любовни стихове от сбирката „Сгъстена тишина“.

— Какво не Ви харесва в тях?

— Звучат като мемоар. . .

— Че те не са писани сега!

Готова е да се откаже от тях. Напомням ѝ, че през 1974 г. в едно интервю в сп. „Жената днес“ беше казала, че за любовта няма възраст, че и до края на живота си

можеш да се влюбваш без никой дори да подозира. Казах ѝ, че Сергей Михалков я смята за изключение в този смисъл. Тя ме моли да ѝ прочета целите критични па-сажи и започваме да спорим най-вече за финала на едно от стихотворенията, което съм разкритикувал. Убеждавам се, че не съм се излъгал в предположенията си: напечатаните от мен критични възражения ни най-малко се повляха на нашите отношения, защото поетесата е схванала, че те съществуват в един, общо взето, утвърдителен контекст на цялостно възприемане и анализиране на лириката ѝ. Накрая — сякаш нищо не е било, сякаш да разсее евентуалните ми опасения и угризения — тя ми доверява:

— Сега пиша нещо ново, по-голямо, което ще се състои от отделни части.

— Поема или цикъл? На каква тема?

— Имах две интересни срещи с нашия космонавт Георги Иванов, само че много кратки. Все бърза, все закъснява за някъде и нито веднъж не можахме да поговорим насама. Има си адютант. Исках да ми разкаже какво е чувствувал там, горе. Не е било много лесно. Могли са да загинат — корабът да се размине със земята и никога повече да не се върнат. Представяте ли си? Това е едно ново нещо, ново усещане, то много ме интересува. Затова в поемата, която пиша за този момък, казвам: „Когато летиш, недей откъсва погледа си от далечната земя.“ Написала съм девет части.

Дава ми ги да ги прочета. Предлагам ѝ да напечата поемката не в някое от литературните издания, а в „Работническо дело“. Тя не е голяма по обем, няма да ги затрудни.

4.

И след като бях вече преиздал книгата си за Яворов, в нашите разговори с Дора Габе продължаваме да засягаме темата за нейното минало. Често по капризите на асоциациите тя се връщаше към детайли в биографията си, за които вече ми беше разказвала. Но тя си спомняше нови подробности и нюанси, уточняваше реплики, търсеше мястото им в рамките на цялото. И можехме ли да не се връщаме постоянно към темите, с които тя живееше и носеше винаги със себе си? Сресу нас в стаята? стояха два големи портрета — на Петър Габе и на Боян Пенев. Достатъчно бе да хвърли поглед към тях и да отприщи пороят на спомените.

Ще предам тук нейни думи, чути и записани в различни периоди (от 1970 до 1980). Не бива да се учудваме на някои малки противоречия — такова нещо е естествено за човешката памет и допустимо в мемоарната литература. Читателят се научи да разбира, че споменът не е чиста и стопроцентно достоверна справочна литература. Но може да подпомогне библиографите и биографите. И обогатява емоционалната ни представа за личностите и епохата.

Понякога Дора Габе забравяше, че сме били заедно някъде и ми разказваше неща, на които съм бил личен свидетел. После изведнъж се сещаше и се смееше чистосърдечно на своята разсеяност.

— аз живеех и учех в Харманкуйс (Кардам), а Йовков в Чифуткуйс (Красен). Той беше приятел с брат ми, срещаша се всеки ден. Брат ми го водеше у нас, ама не го запознаваше с мен. Пък и аз: хъ — селски даскал! Брат ми много ме пазеше и ревнуваше. Веднъж удари плесница на някакъв човек, защото ме гледал не знам си как. „Бе ти ще забраниш на хората да ме гледат ли?“ — питам го. Та от тази моя хубост ето как си патех. . . А сега като отида в моята Добруджа, нищо не мога да разпозная — нито де беше кладенецът ни дори. . . Всичко, каквото описвам в „Някога“, е изчезнало. Трябва да дойдеш да ти подаря новото издание. Заповядай в петък, в седем часа, но да не вечеряш! Мразя гости, които са вечеряли. . .

Отивам у тях. Тя поглежда към портрета на баща си и си спомня как се застъпвал за добруджанските селяни, как го избрали за депутат. Той прокара закон за опрощаване на старите селски дългове, останали още от първите години след освобождението и нараснали неимоверно с лихвите.

— И аз да се откажа от такъв баща? Защо? Помолих Иван Сарандев да не го пише чифликчия (то значи: чокоин), защото толкова много земя ние не сме имали, ние наемахме чифлици за един или два сезона.

Питам я кога и къде е била покръстена и дали само тя или цялото семейство? Баща ѝ не бил религиозен, гледал широко на нещата, а за децата си казал: „Като станат пълнолетни, да си вземат каквато си щат религия, тяхна си работа!“ Така че станало нужда да я кръстят едва когато решили да се женят с Боян Пенев, иначе не можела да влезе в църква.

Тези неща някога са имали значение, а сега не, тъй като ние не страдаме от национални предрезсъдъци. Но сякаш, за да ме опровергае, тя ми заговорва, че са ѝ спрели стихосбирката в издателство „Български писател“, защото в едно стихотворение (печатано в сп. „Септември“) била казала: „На два народа дъщеря съм.“

— В Полша ме питат: „Нали у вас няма цензура, защо не излиза книгата Ви? Кой я спира?“ И се принуждавам да лъжа, че я спирам аз.

Много развълнувана ми говори за чувствата си към България.

— Тук съм се родила, тук е моята родина, тук мина животът ми. Казала ли съм някъде, че имам друга родина? Всичко, което съм написала, съм го написала на български език. Като малка, в училище и после като студентка никога не съм се и сещала, че съм от друг произход. Никой не ми го е намеквал дори. Но не мисля, че е позорно да бъдеш еврей. През войната у нас се опитаха да ни разделят и отчуждят, но тогава скочиха всички честни българи в наша защита. Едва тогава разбрах трагедията на евреите. Тогава се почувствах за пръв път не родна, а осиновена дъщеря на България. Но родителите не обичат ли осиновените си деца? А самите осиновени деца, като почувствуват топлинка, обикват още повече своите родители, и се привързват към тях. Така и с мен тогава, когато искаха да ме изхвърлят от букварите и дори да ме изключат от Съюза на писателите (по предложение на един бездарен добруджанец, когото аз бях вкарала в съюза). Като почувствах как всички се изправиха като стена да ме защитят, моята обич към България още повече се разпали. Но защо ли разказвам всичко това? . . .

Скоро минаваме на друга тема. И отново — като рефрен — се връщаме към Яворов:

— Само него съм обичала. Аз не обичах мъжа си и той го знаеше. Уважавах го, но обичах Яворов. Боян Пенев си отиде, без да съм разказала много неща, които ти разказах на тебе. Цяла нощ сме говорили след премиерата на „В полите на Витоша“, където Яворов е изплакал мъката си по Мина. Но нещата можеха да се развият по друг начин. Моята гордост провали всичко с Яворов. Пък и малка бях, няхам 17 години. Можеше всичко да стане по-инак и да е жив.

И отново за Боян Пенев, който ни гледа косо от портрета:

— Много беше обидчив, от малък. Четиригодишен го изтървали върху калдъръма в Шумен от един чердак, цялото му лице се разкървало от едната страна и дори окото му беше изменено, а ръката му се строшила (де лекари тогава в онзи затътен край) и беше останала с един сантиметър по-къса. Заради обезобразената му страна децата много го подигравали и той беше станал свръхчувствителен. Братата слабо прикриваше безелите му, а когато сядаше в компания или за снимка, винаги сядаше с хубавата си страна към хората, никога не показваше грозната. И беше много личен. Защо написа статията „За литературния плут“ в „Златорог“? Боян беше само казал, че стиховете на Людмил Стоянов са взети от Валерий Брюсов. Тогава Людмил Стоянов написа статия, в която каза, че не може да не бъде злобен човек с физически недостатък. Това убеси Бояна, засегна го на болното му място. Той аргументира добре статията си, но в нея има много злоба. Същите неща можеха само да се констатират. Той го унищожи. И имаше лични основания за това, беше много субективен. Аз отначало не го познавах, говоря му за различни хора неща, които съм чула. Той ми вярваше, обичаше ме много. Като чуе от мене нещо за някого, че като го омра-

зи! А пък аз бях млада, бърках за разни хора, казвам му, че съм се заблудила — не! Не мога да го разубедея. . .

— Зная, че Боян Пенев е свирел на пиано, рисувал е карикатури, писал е стихове. Бил е всестранно надарена личност, нали?

— Всички изкуства му се удаваха. Свиреше на пиано и рисуваше много добре, имаше чудно чувство за линия. И необикновено чувство за хумор, което вече е признак на голям талант. Отидем, да речем в Княжево, поръчаме си варени яйца в бирарията. Докато ги донесат, той рисува карикатури: как една кокошка снася, как ги мъти, как се излюпва пиле, как става кокошка, как снася и пр. Два пъти ще нарисува всичко, докато ни изпълнят поръчката. И под всяка карикатура — текст. Така нарисува и П. Ю. Тодоров — с ореол на светец, седи на трикрако столче и надпис: „П. Ю. Тодоров на своето идиллично столче“. . .

Показва ми свои снимки от 1906—1907 г. и им се любува:

— Много хубава съм била! По-хубава от Мина. Всички казваха тогава, че не може да става сравнение. Но от Лора не съм била по-хубава. Тя беше нещо изключително красиво и одухотворено.

— А защо е получила трето място на конкурса за женска красота?

— Толкова са разбирали! Първа класираха една жена с банална хубост. А Лора правеше силно впечатление навсякъде. Когато влизаше в Париж, в заведение, от всички маси се надигаха да я видят. Носеше широкополи шапки със шраусови черни пера. И имаше чудни очи. Иван Дучич, сръбски поет, беше много влюбен в Лора (тя не му обръщаше внимание!) и написа цяла поема за нея. Там сравни очите ѝ с тъмните отблясъци на две реки нощем. . . И наистина тя имаше нещо течено в погледа си, което омъгосваше.

И отново за Лора Каравелова:

— Лора не знаеше да обича с мяра, средно, а искаше всичко. Така мъжете не обичат. Тя им досаждаше. Разказвала ми е дъщерята на Малинов: тя била в Лондон, дето Петър Нейков беше дипломат. Лора узнава и се втурва да го дири. Той научава и бяга. . . Така тя преследваше и Яворов. Вижда го на гроба на Мина. Ами че почакай малко. Не. Веднага. И го преследва до сетния си дъх. Правеше всичко за него, беше се превърнала в негова сянка. Помня я на премиерата на „В полите на Витоша“. Беше зад нас с Бояна, дошла с едно дълго, много красиво палто, обгръщаше се с него, а то падаше на разкошни гънки. Всички ѝ завиждаха — донесла го от Париж. След два три дни я виждам — едно либаде от същия плат. „Какво е това?“ „Скъсих го“. „Защо?“ „Яворов не го харесва“. . . След като те се ожениха, тя непрекъснато го тормози. И не само в театъра и по къщи, но и у дома му. Боян не го доведе нито веднъж повече у дома, след като ние се оженихме, но той ходеше често у него и ми е разказвал. Намира го — целият в дантели. (Ела, братко, да ме видиш в какви дантели съм потънал. И това ми било хъш!“ — викал му. Тя взе делът си от майка си, като продадоха къщата и му уреди дом, в който всичко трябваше да го замайва: осветлението дискретно, завесите не знае какви. Малко това. Щом го види да сядат и пише, да се вгълбява, почва да плете. „Час по час си изтървава кълбото — разказвал Яворов, — да ставам да ѝ го подавам.“ Вярвам, че е било така, защото веднъж тя ми каза: „Мразя неговата поезия, защото той я обича повече от мене.“ А той, горкият, не можа да я обикне. Чак след смъртта искаше да ѝ напише стихове и да ѝ ги посвети, но нямаше кога. Казваше ми (след ослепяването): „Няма защо да живеея.“ „За литературата“. „Сам?“ А ние? Ние сме около Вас“, „Вие за мене си останате лед“. И се уби, защото се боеше, че ще бъде съден. Знаеше го, нямаше да пропуснат случая да си отмъстят, както го мразеха.

И отново — за кой ли път — се пренасяхме в същата епоха:

— Бяхме вече женени с Боян Пенев (след 1909 г.) и той често излизаше на разходка с Яворов към парка, всеки ден. Боян беше решил да се даде наградата на Яворов и така бе пренебрегнал другия кандидат П. Ю. Тодоров, с когото също беше приятел. Но той не харесваше „В полите на Витоша“. Казваше му: „Не си я изно-

сил, да се пречисти всичко, да стане символ и се отдели от житейското. "Отначало Яворов не реагираше. Но възложиха на Бояна да напише рецензии за наградите. Питам го: как можеш да пишеш срещу приятеля си? Трябва да му кажеш. „Как да му кажа?“ — разперваше ръце и отсичаше: „Критикът трябва да бъде честен!“ Яворов отначало не реагира на отрицателния отзив, но Лора се обиди, започна да го убеждава, че Боян си отмъщавал заради мене. И отношенията ни се развалиха чак до първия опит за самоубийство. . . Тия неща никъде не съм ги казвала, а навярно трябва да се напишат.

Още един спомен, който слушам на връщане от Руския клуб, където вечеряхме със Сергей Михалков. Изпращам Дора Габе до дома ѝ и тя ми разказва:

— Боян Пенев имаше право да ми изменя! . . . Сега Блага и Данчо ходили при сестра ми Бела да я разпитват за моя семеен живот. При мене не са идвали. А и сестра ми не ми казва.

— Сигурно ще дойдат и при Вас. Не може да не дойдат, щом като ги интересува Боян Пенев. Но може би им е неудобно.

— От какво?

— Дали ще им разкажете за неговия личен живот? . . .

— Боян беше млад и хубав. Имаше много поклонници. . . Имаше право да ми изменя, защото аз го взех него, а си обичах Яворов. А той имаше хубав роман с жената на полския писател Ян Каспрович — тя много го хареса. Дневникът ѝ е публикуван — половината е за Бояна.

— А Вие харесвахте ли Ян Каспрович?

— Ами! Приличаше ми на касапин! . . . Никак не можех да свържа нежните му стихове с фигурата му. После той заболя, много страда за жена си и тя се върна при него. Боян беше такъв: през два месеца се влюбваше. И аз не съм го спирала.

— А каква е историята с трите дъщери на Любомир Милетич?

— С двете! Олга Милетич, най-малката, ни развали семейството. Но Боян имаше син от другата и това се знаеше. Той си искаше детето, караше я да се разведе. Но мъжът ѝ каза: „Аз нямам жена за развод!“, получи дипломатическа служба в чужбина (той беше син на Марко Балабанов) и двамата заминаха с детето. . . После ние се разделихме с Боян, той отиде да живее другаде, но като се срещнехме на улицата, то бяха прегръдки и целувки — като влюбени. Бяхме си решили: ще се разделим, за да може всеки да си работи, да не пречи на другия, а един ден пак ще се съберем. Затова и не сме се развеждали. След като се разделихме, той ми пишеше още по-мили писма. Но смъртта му обърка всичко.

5.

— Любен Георгиев, Вие щяхте ли да напишете статията срещу мене? Коя статия ли? Онази, с лошото заглавие, в отговор на моето предупреждение „Внимавайте: още съм жива!“

— А Вие щяхте ли да напишете тази статия?

— Щях да я напиша като нищо, ако бяхте си послужили произволно с моите думи.

— Значи, нямаше да я напишете.

— Защо мислите така?

— Защото аз не мога да си послужа произволно с Вашите думи и Вие, Дора Габе, го знаете прекрасно. Не се познаваме от вчера.

— По телефона ли ще разговаряме или ще отскочите до нас? Идвайте бързо, чакам Ви!

И после още от вратата:

— Защо не ми показахте текста за мене?

— Бяхте в болницата.

— Нищо. Това за мене е целият ми живот. Вие сте написали с много добро чувство всичко, но две реплики не са така. И искам да изляза в печата, не зная как да го напиша, защото сте мой приятел, да не би да Ви навредя. Пък и за първи път се изнасят тия неща — нито Ганка, нито Арнаудов, нито Кремен ги знаят. Аз Ви ги доверих, но искам да се обърна към всички критици с призив да бъдат внимателни към нашите спомени, когато ги използват. Затова си измислих това заглавие: „Внимание: Още съм жива!“ Признайте, че Ви харесва. Но как да го напиша, че да не Ви навредя? Всичко сте казали много деликатно, с разбиране. По Вашите думи нямам възвращения, но моите думи на две места не са точни.

— Ще се радвам, ако Ви подтикна да напишете сама всичко как е било.

— Вие сте ми отнели тая възможност. Но някога може и да го направя. Боян Пенев ми е казал, че има две тайни: аз никога не му казах, че го обичам и той никога не ми каза, че е бил раздвоен. Когато се върнах от чужбина, Яворов му каза: „Яд ме е, че се е върнала. Как да ѝ обясня, че имам чувства и към нея, и към Мина?“ Това научих много късно. А когато той ми показа снимката на Мина и ме попита дали съм имала чувства към него, аз от гордост излъгах: „Не, Яворов! Само приятелство!“ Тази моя лъжа той отнесе в гроба. Сама си накривих. И като ме видя на улицата вечерта — към 9-10 часа — и предложи да се обясним, пак от гордост му отказах. Тогава едно момиче не можеше да се разхожда нощем с мъж. И още веднъж ме видя, аз пак така постъпих. Но винаги е бил много деликатен с мен, внимателен, нежен. Той вече не вярваше в клоуките, а от Вас изляза, че още е вярвал. Аз сбърках, като отбягнах обяснението, можехме да се разберем. И в кабинета му аз го попитах само защо е бил по-рано един с мене, а сега е толкова лош, човек, когато обича, любовта му го прави добър. А другото (че е имал друга) само си го помислих. Не сме се карали, не сме се сърдили един на друг. Но такава бях — на 17 и половина години. И по-късно с Боян Пенев също отказах да се обясним, а можеше, и всичко щеше да бъде по-иначе. . .

Дора Габе се интересуваше от всяка публикация в печата, свързана с П. К. Яворов. Особено от спомени, документи, писма. Когато през 1977 г. в няколко броя на в. „Труд“ се появиха извадки от мемоарите на Дора Конова, тя ми каза:

— Още не съм ги чела, нямам вестника. Но ми се обадиха познати, разказаха ми, питат: защо ги печатат? Тя беше несериозно момиче, всички се подиграваха с нея. Може Яворов нещо да ѝ е говорил. Кой мъж не е имал задирки? Яворов обичаше да се заглежда. Но да ѝ е обещавал, че ще напусне Лора заради нея?! — Боже! Какво си въобразява тя? Помня как я подигравахме и уговаряхме Кремен да я напусне. Отивахме на гости, тя с ръкавици до лактите, не ги сваля, стои с тях. Кремен живя с нея месец и половина. При развода се казало, че тя го напуска девствена, не знам дали е вярно.

— От Михаил Кремен съм чувал същото.

— Ето, и Вие знаете. Така е било. Тя беше ненормална. Ходеше като луда. Не се омъжи за никого, не се е чуло да е имала някаква история.

— А на мене ми се струва, че тя се е страхувала да не би Кремен да узнае, че не е девствена. И да я изгони.

— Че той и без друго я изгони.

Познавах добре Михаил Кремен, посещавал съм го неведнъж в периода, когато работеше над двутомния си роман за Яворов, срещали сме се по библиотеки и архиви, писал съм за него. Бяхме в много добри отношения. Създал съм си убеждението, че с тогавашните си сили той не е могъл да напише книгата „В полите на Витоша“ и нейните критици“ (1912), в която е отговорил толкова компетентно и авторитетно на всички отрицатели на пиесата. Подозирам го, че Яворов го е подпомагал. Просто е ходил у тях на ул. „Шишман“ и му е диктувал. Криел се е, когато отива, да не би после да стане известно на враговете му евентуалното му съвотворство. Случвало се е да заварва Дора Конова сама и докато чакат годеника ѝ може поетът наистина да ѝ е казал свои стихове, може да я е поднасял, може да е репетирил реп-

лики от втората си пиеса. Известно е, че го е занимавал проблемът до каква степен е устойчива жената в привързаността си към мъжа си, към любимия, към избраница, към годеника, при какви обстоятелства тя се решава да му измени?

Развивам тази си версия пред поетесата. Тя се съмнява, че между двамата са се създали такива сложности. Но е вярно, че Лора е ревнувала Яворов от Дора Конова — тези перипетии са описани подробно от Кремен. Факт е, че при фаталното гостуване у Тихови Яворов е дразнел Лора с особеното си внимание към „малката годеница“ на Кремен. И тя става конкретният повод за трагичната развързка. . .

— Яворов не може да е имал сериозни намерения към нея, както тя сега твърдяла в записките си — прекъсва ме поетесата. — Тя не му подхожда по манталитет, нито с ограничеността си. Всичките си „спомени“ си ги е измислила и после е повярвала в измислиците си. И ни ги представя за реалност.

И друг път съм забелязвал, че когато спори Дора Габе става нервна и възбудена, хваща ме за ръката и не ми дава да говоря, опонира ми така, сякаш пред нея е самата Конова. Спомням си колко ядосана бе, когато не бе наградена нейната книга „Майка Парашкева“. Възмущаваше я не че не е удостоена със съзнателна награда, а от начина, по който я бяха провалили. Казаха ѝ, че при разискване за наградите в управителния съвет на съюза на писателите някой споменал, че в нейната книга имало грешки.

— А каква бе работата? — обясняваше ми тя. — Аз пуснах във в. „Септемврийче“ откъси. Петър Димитров — Рудар (сам автор на „Разкази за Георги Димитров“) срещнал Камен Зидаров и му казал, че съм била допуснала четири грешки. Камен Зидаров веднага ме предупреди. Като проверихме с него, оказа се, че са не четири, а само една! Бях дала откъс от стихотворение на Люба Йовошевич, написано по-късно. И с редакторката ми Ваня Филипова го заменихме с друго. Така дори стана още по-хубаво.

Помъчих се да ѝ внуша да не се занимава повече с тази интрига. Да я остави и забрави.

— Не се притеснявайте — успокоя ме тя мен, — аз лошите неща не ги помня дълго. Защо ще си обременявам съзнанието?

. . . Седим в Синия салон на съюза, чакаме да почне някаква среща, дошли сме по-рано. Хората започват да се събират. Не знам как се случи, но пет-шест души седнахме от едната страна на масите — Слав Хр. Караславов, Андрей Германов, Евтим Евтимов и други, и оставихме Дора Габе сама.

— Кавалери — обиди се тя. — Да оставите дамата сама!

— Не знаем на каква възраст трябва да бъде Вашият кавалер — каза някой.

— Аз вече съм на такава възраст, че няма никакво значение на каква възраст ще бъде моят кавалер. Станах връстница на всички поколения. Но това вече е тема не за разговор, а за стихотворение — приключи тя, защото започнаха да влизат и гръцките гости.

Тя написа стихотворението. В неговите два реда се оглежда целият ѝ продължителен и богат на душевни събития живот,

На всички поколения
връстница станах.

На всички — и на това, което сега навлиза в литературата, и не я завари. И за което пишем спомените си за нея.

* * *

Остава ми да разкажа за последната си среща с Дора Габе. Тя остана в Пловдив. В младежкия дом бе обявена премиера на новата поредица „Книги с автографи“ на издателство „Хр. Г. Данов“. Бяха пристигнали Дора Габе, Елисавета Багряна, Николай Хайтов, Димитър Методиев и Надежда Ем. Станева (участници в срещата), а сред гостите — Веселин Андреев, Коста Странджев, Филип Панайотов и др. Отначало в

кабинета на първия секретар на ОК Дора Габе разпитваше за всичко и споделяше впечатления от местата, които е успяла да посети за един ден. Когато Иван Панев я запита кое най-много ѝ е харесало в града, тя се замисли и каза:

— В Пловдив всичко е хубаво!

На самото тържество най-напред дадох думата на Дора Габе. Тя говори кратко, но вдъхновено, обръщайки се към всички в залата:

— Дойдох в този град на трихълмието, което е толкова близо до небето, да ви кажа, че още съм жива, 92-годишна съм и ви обичам. Ако можех още да Ви давам от ума и сърцето си, то ще бъде от най-скъпото, което съм имала в живота си и един ден ще го изгубя. Искам да ви кажа: бъдете щастливи, като мене, както съм щастлива всеки път, когато дойда в този град в сърцето на България. Много голямо е това сърце, родило такъв голям град, който да даде на нашия ~~ж~~ безсмъртието. Това малко ли е? Доволни ли сте? Ако не сте доволни, когато си отида от живота, пак ще искам за вас щастие!

Отведох я от трибуната (защото е почти сляпа) под гръм от аплодисменти и обсипана с цветя.

С тези думи всъщност тя се сбогува с нас — спокойно, мъдро и скромно. Преди да си замине завинаги.

Нейни са думите, които съм запомнил: „Човек приема смъртта така естествено и несъзнателно, както без да зависи от него е приел живота. От него зависи как да го изживее.“

С красиво извървения си житейски път Дора Габе сама потвърждава тези си думи.